

СУЧАСНИЙ ПІДРУЧНИК З ГЕОГРАФІЇ ЯК ЗАСІБ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ

*Н. А. Ковчин,
кандидат педагогічних наук,
Інститут педагогіки НАПН України*

У статті обґрунтовано психолого-педагогічні підходи до створення підручника для основної та старшої школи як засіб особистісного розвитку учнів підліткового віку. Визначено основні вікові та психологічні особливості учнів, обґрунтовано необхідність їх врахування у процесі структурування змісту підручників. Уточнено значення психоемоційної та вольової сфери у процесі навчання.

Ключові слова: особистість; критичне мислення; особистісний розвиток.

Постановка проблеми. Проблема формування змісту підручників з географії для основної та старшої школи набуває особливого значення у зв'язку з тим, що зростають вимоги до сучасного підручника. Це обумовлюється тим, що потоки інформації, які зростають у сучасному світі, мають певним чином відтворюватись у підручниках з географії, а тому виникає проблема зміни як кількості, так і якості інформації в оновлених підручниках.

Надзвичайно важливим є питання, чи враховує автор підручника психологічні та вікові особливості формування особистості учня у молодшому та старшому підлітковому віці, пов'язані як з онтогенезом, так і з трансформаційними глобальними процесами у світі та безпосередньо у суспільстві країни. Перед новітнім підручником з географії постає завдання навчити учнів умінню швидко і легко адаптуватися та реагувати на зміни в навколишньому світі, здатності до креативного, продуктивного і системного мислення, продукування оригінальних ідей, а також формування особистісної потреби в пошуку та створенні нового, що забезпечило б у подальшому можливості і в самопізнанні, і в самоудосконаленні, і в самореалізації в житті. У сучасній педагогічній практиці існує протиріччя між сучасною потребою в забезпеченні педагогічного процесу новітніми підручниками, зокрема з географії, та реальним станом вирішення цієї проблеми відповідно до соціального запиту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підручники в нашій сучасній школі не завжди відповідають віковим, психологічним та інтелектуальним можливостям учнів; виклад матеріалу часто має занадто академічний характер та зорієнтований на інформаційну і відтворювальну функції, що вимагає від учнів переважно засвоєння фактів, зразків, процедурних правил [1]. Також, на нашу думку, недостатньо враховуються особливості формування особистості учнів у певні вікові періоди.

Сучасні вимоги, що постають перед шкільною освітою, потребують удосконалення й оновлення підручників для загальноосвітньої школи.

Проблеми підручникотворення для загальноосвітньої школи досліджують багато сучасних українських науковців (Т. Є. Бойченко, Н. М. Бібік, М. І. Бурда, Н. М. Буринська, Я. П. Кодлюк, О. І. Ляшенко, Н. Ю. Матяш, О. Ф. Надтока, О. Я. Савченко, О. М. Топузов та ін.).

Виклад основного матеріалу. Підручник – це цілісна система, що відображає певну галузь знання і слугує засобом оволодіння учнем його функціями (описовий, пояснювальний, передбачувальний). Головна специфіка підручника полягає в тому, що, крім знань, цінностей, методів, у ньому має бути подано апарат контролю, що забезпечує зворотний зв'язок у навчально-виховному процесі [3; 4; 5].

Принципова розробка концептуальних засад сучасного підручника з географії має спиратися на дві його основні функції: інформаційну – навчання, спрямоване на формування географічних знань, умінь, постійне поглиблення, уточнення, узагальнення попередньо набутих знань та подальший їх розвиток, систематизацію, конкретизацію; виховну – формування системи духовних цінностей, яка б оптимально поєднувала потреби та інтереси особистості учня із загальними потребами суспільства, тобто соціалізацію особистості. Гармонійне поєднання двох функцій формує сучасний світогляд учня як певний цілісно субординований особистісний погляд на навколишній світ, соціум і місце в них особистості самого учня. Такий підхід забезпечує вибір власного виду цілеспрямованої інтелектуальної, творчої та практичної діяльності.

Важливим для сучасного підручника є застосування активних та інтерактивних технологій навчання, зокрема географії. Перед сучасним новітнім підручником з географії постає надзвичайно важливе й актуальне завдання: формування наукової географічної картини світу, розвиток в учнів на всіх рівнях критичного, системного, інтегративного мислення, емоційного та соціального інтелекту, стресостійкості, емоційно-вольової сфери, психологічної культури і грамотності, становлення особистості, визначення громадянської позиції.

Основа виховного потенціалу сучасного підручника полягає в тому, що вона має формувати цілісну особистість на всіх етапах навчально-виховного процесу і готувати її до самостійного життя з його сучасними глобальними вимогами. Саме сучасний підручник з географії практично готує особистість учня до викликів цивілізації, а також до реалізації сучасної потреби визначити власне місце та можливості самореалізації у трансформуючому глобальному інформаційному просторі та у нових кардинально змінених соціальних, інформаційних, геополітичних умовах.

Підручник має формувати в учня комунікативний потенціал (емпатію, соціальну відповідальність); адаптаційні здібності (уміння вирішувати проблеми, долати труднощі, емоційну стійкість); здатність до самопізнання і саморозуміння (усвідомлення власних емоцій, впевненість у собі, самоповага, самоактуалізація); антистресовий потенціал (стійкість до стресів, самоконтроль).

Новітній сучасний підручник з географії для основної та старшої школи має через засвоєння географічних знань формувати в учнів:

- психологічну компетентність – самосвідомість, здатність розпізнавати свої емоційні стани, наявність конкретних знань про власні почуття, цінності, переваги, можливості та емоційну свідомість; самооцінку, самоконтроль, саморегуляцію;

- соціальну компетентність – емпатію, тобто здатність відчувати емоційні стани інших людей, розуміння почуттів, потреб і цінностей інших людей, чутливість до почуттів інших людей, стосунки, спрямовані на надання допомоги і підтримки іншим людям, здатність відчувати і розуміти соціальні відносини, їх важливість;

- впевненість у собі, здатність висловлювати власну думку та пряме, відкрите вираження емоцій, при цьому важливим є вміння виражати емоції так, щоб не порушувати права оточуючих, не зачіпати їхню честь та гідність;

- переконання, здатність індукувати в інших бажану поведінку та реакції, тобто впливати на інших людей, здатність отримувати перевагу в суперечці, пом'якшувати конфлікти тощо;

- лідерство, можливість оцінювання людської мотивації та стимулювання її реалізації; здобуття прихильності у групі;

- здатність формувати відносини і взаємодіяти в співпраці з іншими людьми, працювати з іншими для досягнення спільної мети, здатність виконувати спільні завдання і вирішувати проблеми разом;

- праксиологічну компетентність – самомотивацію, емоційні тенденції, які призводять до утворення нових цілей і сприяють їх досягненню;

- можливість контролювати свої внутрішні стани, здатність справлятися зі змінами у соціальному середовищі; гнучкість в адаптації до змін у навколишньому середовищі;

- здатність діяти і приймати рішення в умовах стресу, здатність брати на себе відповідальність за завдання та виконання їх, здатність отримувати задоволення від виконання своїх обов'язків; послідовні дії згідно з прийнятими нормами.

Ефективність навчання за підручниками в основній та старшій школі забезпечує врахування вікових і психологічних особливостей учнів цього віку під час створення підручників.

Психологічний та інтелектуальний розвиток у підлітковому віці має певні особливості: продовжується розвиток розумових здібностей, і як результат – відбувається розширення певних меж уяви учнів, загалом їх свідомості, проникливості та діапазону суджень. Пізнавальні можливості, що швидко зростають, одночасно сприяють також швидкому накопиченню знань, що збагачують їхнє життя. Когнітивний розвиток у цьому віці характеризується прискореним розвитком абстрактного мислення та формуванням і використанням когнітивних навичок, що суттєво впливає на зміст і широту думок підлітка та на здатність до моральних міркувань, рефлексії. Отже, учень уже не тільки поступово узагальнює інформацію, одержану з підручників, а й

визначає місце свого «Я» у всіх сучасних світових процесах. Автор підручника має створювати можливість для такого самовизначення при структуруванні змісту. Наприклад, якщо вивчаються теми (природничо-наукового циклу), пов'язані з глобальними проблемами людства, екологічною кризою тощо, то автор підручника має включати в його зміст різні завдання, де учень має визначити власну думку щодо причин цих процесів, явищ та можливостей попередження їх негативних наслідків, власне бачення своєї позиції та можливості взяти участь у розробці та реалізації проектів, спрямованих на вирішення досліджуваних проблем.

У розвитку пізнавальних процесів учнів підліткового віку найбільш високою є третя стадія – стадія формальних операцій (абстрактне мислення): з 11–12 років і надалі впродовж юнацького періоду відбувається становлення формального мислення, формування якого характеризує зрілий, рефлексивний інтелект.

З 11–12 і до 15 років операції мислення можуть уже здійснюватися без певної конкретної опори, формується понятійне й абстрактне мислення, що функціонує за допомогою понять, гіпотез, логічних правил дедукції.

Отже, такі серйозні зміни в розвитку мислення учнів дають можливість підготувати їх до вивчення більш глибокого і серйозного матеріалу із врахуванням сучасних динамічних змін. Здатність учнів цього віку до дедукції як методу судження від загальних положень до конкретних, логічного висновку конкретних положень з певної загальної думки дають можливість оновлювати і ускладнювати зміст.

Шкільний підручник з географії має сприяти формуванню в учня цілісної географічної наукової картини світу, необхідно також враховувати, чи дотримуються автори під час структурування підручника таких принципів формування наукової картини світу:

1) послідовне використання узагальненого організовуючого ознайомлення з явищем у цілому (первинного синтезу), поступової деталізації (аналізу), узагальнення, систематизації (вторинного синтезу);

2) принцип поступового доповнення;

3) принцип концентричності;

4) принцип кумулятивності – від початкових етапів навчання картина світу радикально не змінюється, а поступово уточнюється, поглиблюється, розширюється;

5) принцип єдності різних картин світу.

Доцільність оновлення підручника з географії для основної школи обумовлюється низьким рівнем критичності та зв'язності дитячого мислення, своєчасне навчання дає змогу поєднувати дві психологічні протилежності інтелекту дитини: з одного боку, вікові труднощі у сприйнятті законів та закономірностей, а з другого – найвищу вікову потребу в систематизованих знаннях, зокрема географічних.

Визначення ролі підручника з географії у формуванні системності знань учнів має базуватися на розумінні завдань, шляхів підвищення системності

знань та на цій основі формування в учнів системного стилю мислення одночасно з формуванням цілісної географічної наукової картини світу.

У підлітка відбувається процес зміни глибинних структур самого мислення і світосприйняття в цілому. Особливою тенденцією сьогодення стало усвідомлення суспільством, що досягнуті успіхи пов'язані з тим, наскільки системно суспільство підходить до розв'язання проблем, а відступ від системності призводить до невдач, адже вона властива явищам природи, людській практиці тощо.

Наукові дані сьогодення дають змогу стверджувати, що світ – це безкінечна ієрархічна система систем, що перебуває у безперервному розвитку, а системність нашого мислення впливає із системності світу. Таким чином, підручник має сприяти формуванню системності мислення учня.

Новітній підручник з географії має розвивати критичність мислення та містити запитання, завдання, дебати тощо, спрямовані на розвиток критичності мислення учнів. Критичне мислення має пронизувати весь зміст освіти, тому підручники з географії повинні містити суперечливі та дискусійні запитання, аналіз гострих глобальних географічних проблем, а зміст підручника передбачає застосування прийомів формування і розвитку критичного мислення учнів на матеріалі курсу з географії. Критичне мислення – це особливий тип мислення, що характеризується цілеспрямованістю, самостійністю, обґрунтованістю, орієнтацією на чіткі критерії, гнучкістю та відповідальністю. Це вміння аналізувати, заперечувати і захищати ідеї, міркувати, застосовуючи індукцію та дедукцію, робити висновки, що ґрунтуються на фактах або надійних думках, чітких твердженнях щодо знань про цінності.

Учень з розвиненим критичним мисленням уміє: аналізувати інформацію, зокрема географічну, з різних джерел, оцінювати її достовірність, адекватність проблем, суперечливість даних і аргументів для доведення; оцінювати власні думки та думки інших, виявляти в них сильні та слабкі сторони, не брати на віру думку, піддавати її сумніву і перевірці; зважено розглядати різноманітні підходи до проблеми для прийняття обґрунтованих рішень та варіантів її розв'язання; формулювати самостійні судження, логічні умовиводи, будувати переконливу аргументацію; проводити рефлексію, самооцінку та коригування пізнавальної діяльності в процесі навчання географії.

Критичне мислення має втілюватися на рівні підходу в усі шкільні предмети, а отже, і в географію. Тому підручники мають містити суперечливі та дискусійні питання, аналіз гострих суспільних, географічних проблем, а організація навчання географії має передбачати застосування прийомів формування та розвитку критичного мислення школярів.

Активні та інтерактивні технології найкраще стимулюють розвиток творчості, ініціативи, самостійне і критичне мислення в процесі навчання географії. Тому дебати в процесі навчання географії можуть розглядатися як одна з ефективних педагогічних технологій формування та розвитку критичного мислення учнів.

Сучасний підручник з географії має застосовувати певні стратегії формування нових знань: інтеріоризації, екстеріоризації, проблематизації та рефлексії. Рефлексія спрямована на пошук причин утруднень, помилок, у ході чого усвідомлюється, що використані спроби інтелектуальної діяльності або відповідають, або не відповідають рівню та характеру завдання, формується критичне ставлення до власних дій, засобів. Якщо усвідомлення ситуації – це розуміння ситуації, то рефлексія, навпаки, поділяє це ціле, здійснює аналіз ситуації, інформації щодо мети інтелектуальної діяльності.

Важливо визначити, чи достатньо уміщено рефлексивних завдань у підручнику, чи відповідають вони інтелектуальним можливостям учнів підліткового віку.

Підручник з географії має містити не тільки логічно викладену наукову інформацію, спонукати до інтелектуальних дій, але і обов'язково активізувати емоційні процеси, які сприяють оптимізації процесів мислення, покращенню запам'ятовування, розвитку уваги, зростанню уваги.

Необхідно враховувати, що: а) емоційно забарвлені знання мотивують учня до подальшого пізнання, навчання, дослідження; б) підручник, який активізує емоційну сферу учня, сприяє розвитку ціннісного ставлення до знань, світу як об'єкта пізнання, до інших людей; в) емоції створюють «платформу», на якій формуються цілісні знання; г) регуляторна функція емоцій у мисленні учнів проявляється в тому, що вони здатні активізувати інтелектуально та емоційно значимі для учня ситуації, факти в підручнику, спонукають його до самовираження та самореалізації.

Навчальна інформація з географії для розвитку емоційного інтелекту має подаватись у вигляді змодельованих ситуацій, в яких враховано вікові психологічні особливості учнів. Після ознайомлення з матеріалом, де передбачено виникнення в учнів певних емоцій, доцільно включати елементи рефлексивних занять, дій, спрямованих на самоаналіз власного емоційного стану та емоцій однокласників.

Важливе значення має аналіз впливу змісту та форми подачі матеріалу підручника на загальний психологічний стан підлітків. На основі сучасних досліджень з'ясовано, що у школярів часто проявляється підвищений рівень тривожності (як ситуативної, так і особистісної), низький рівень толерантності, певний когнітивний дисонанс. Аналіз результатів опитування учителів засвідчив, що причиною цього є як геополітичні, соціальні сучасні явища, так і недостатньо правильно організований процес навчання. Інформація для учнів про геополітичні, соціальні, глобальні трансформаційні процеси в геосередовищі, суспільстві має бути позитивно спрямованою і сприяти стресостійкості підлітків.

Стиль викладу матеріалу, завдань, звернень тощо у підручнику має бути позитивним, не пригнічувати психологічно особистість учня.

Підручник з географії має формувати в учнів почуття патріотизму, громадянську позицію, соціальну зрілість, прагнення до самореалізації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Особистісний розвиток сприяє формуванню психоемоційної та вольової сфери, критичного мислення, розвитку емоційного інтелекту, громадянської позиції. Ефективності цих процесів сприяють оновлені сучасні підручники з географії.

Отже, підручники з географії мають бути розроблені з урахуванням сучасних глобальних процесів у світі, країні, а також з урахуванням особливостей психологічного інтелектуального розвитку учнів основної та старшої школи, динаміки становлення особистості у молодшому та старшому підлітковому віці.

Новітні підручники з географії мають як забезпечувати формування цілісної географічної наукової картини світу в учнів на основі системних, інтегративних знань, так і готувати особистість учня до адаптації в сучасному глобальному інформаційному і геополітичному просторі.

Досліджувана проблема потребує подальшого більш глибокого та системного вивчення.

Використані джерела

1. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворенні / Н. М. Бібік // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 48–52.
2. Ковчин Н. А. Психолого-педагогічні основи профільної географічної освіти / Н. А. Ковчин // Курси за вибором з географії. Зміст і методичні рекомендації. – Х. : Основа. 2011. – Вип. 8 (22). – С. 8–17.
3. Корнеєв В. П. Конструювання підручників для профільної школи / В. П. Корнеєв // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Педагогічна думка, 2009. – Вип. 9. – С. 237–241.
4. Надтока О. Ф. Поліпшення якості підручників з географії – одна з умов розвитку освітньої системи / О. Ф. Надтока // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Педагогічна думка, 2011. – Вип. 11. – С. 191–196.
5. Топузов О. М. Дидактична прогностика в контексті теоретико-методичного забезпечення створення сучасного підручника / О. М. Топузов. – 2014. – Вип. 14. – С. 12–21.

References

1. Bibik N. M. Vrachuvannia piznavalnykh interesiv uchniv u pidruchnykotvorenni / N. M. Bibik // Pidruchnyk XXI stolittia. – 2003. – N 1–4. – S. 48–52.
2. Kovchyn N. A. Psykholoho-pedahohichni osnovy profilnoi heohrafichnoi osvity / N. A. Kovchyn // Kursy za vyborom z heohrafii. Zmist i metodychni rekomendatsii. – Kh. : Osnova, 2011. – Vyp. 8 (22). – S. 8–17.
3. Kornieiev V. P. Konstruiuvannia pidruchnykiv dlia profilnoi shkoly / V. P. Kornieiev // Problemy suchasnoho pidruchnyka. – 2009. – Vyp. 9. – S. 237–241.
4. Nadtoka O. F. Polipshennia yakosti pidruchnykiv z heohrafii – odna z umov rozvytku osvitnoi systemy / O. F. Nadtoka // Problemy suchasnoho pidruchnyka : zb. nauk. prats. – K. : Pedahohichna dumka, 2011. – Vyp. 11. – S. 191–196.
5. Topuzov O. M. Dydaktychna prohnostyka v konteksti teoretyko metodychnoho zabezpechennia stvorennia suchasnoho pidruchnyka / O. M. Topuzov. – 2014. – Vyp. 14. – S. 12–21.

Ковчин Н. А.

СОВРЕМЕННЫЙ УЧЕБНИК ГЕОГРАФИИ КАК СРЕДСТВО ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ И СТАРШЕЙ ШКОЛЫ

В статье обосновываются психолого-педагогические подходы к созданию учебника географии для основной и старшей школы как средства личностного развития учащихся

подросткового возраста. Определены основные возрастные и психологические особенности учащихся, обоснована необходимость их учета в процессе структурирования содержания учебников. Уточнено значение психоэмоциональной и волевой сферы личности в процессе обучения.

Проблема формирования содержания учебников географии для основной и старшей школы приобретает особое значение в связи с тем, что возрастают требования к современному учебнику. Это объясняется тем, что потоки информации, которые растут в современном мире, должны определенным образом воспроизводиться в учебниках, поэтому возникает проблема как изменения количества, так и качества информации в обновленных учебниках.

Ключевые слова: личность; критическое мышление; личностное развитие.

Kovchyn N.

MODERN GEOGRAPHY TEXTBOOK AS A MEANS OF PERSONALITY DEVELOPMENT OF SECONDARY AND HIGH SCHOOL STUDENTS

The article outlines and justifies psychological and pedagogical approaches to producing a textbook for secondary and high school as a means of personality development of teenage students. Thus, the article determines main age and psychological characteristics of students, emphasizes the necessity of taking the latter into account when structuring textbook content and clarifies importance of psycho emotional and volitional spheres in the learning process.

The issue of formation of textbooks content is getting more and more actual due to increasingly bigger demands placed on a modern textbook. The need for changes has been caused by the information flows growth in the modern world that must be reflected in textbooks. Therefore, we are facing a problem of present textbooks information to be changed both qualitatively and quantitatively in new textbooks.

Personality development contributes to formation of student's realistic self– concept, copy resources, internal locus of control, formation of psycho emotional and volitional spheres, critical thinking, development of emotional intellect, civic stand.

What makes these processes effective is modernized textbooks produced taking into account both current global processes in the world, in the country and specifics of students' psychological, intellectual development in the secondary and high school, dynamics of personality formation in the young and older teenage age.

New textbooks must not only contribute to the formation of holistic picture of the world based on the systematic integrative knowledge, but also to adaption of student's personality in the modern global informational and geopolitical space. The challenge of improving textbooks needs further studying.

Keywords: personality; critical thinking; personality development.

УДК 371.671.11+372.893:2-1

ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ 8 КЛАСУ: АНАЛІЗ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО СКЛАДНИКА

В. Ю. Кришмарел,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: krishmarel@ukr.net

Статтю присвячено аналізу підручників з історії України для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з точки зору реалізації релігійнознавчого складника, який виступає